

نکاتی چند درباره مطالعه معنی در شرق^۱

پروانه خسروی زاده

دانشجوی دوره دکتری زبان‌شناسی دانشگاه تهران

چکیده:

در منابع معتبر زبان‌شناسی جهان، آنگاه که سهم شرق در مطالعات زبانی به طور عام و معنی‌شناسی زبان به صورت خاص مطرح می‌شود، تنها مروری مختصر بر بررسی‌های زبان‌شناختی اندیشمندان اسلامی طی قرون دوم تا دهم هجری صورت می‌گیرد. برای نگارنده این سطور همواره این سؤال مطرح بوده است که ۱- آیا به لحاظ منطقی می‌توان پذیرفت که در میان ملل شرقی، شوق کنکاش در مورد پدیده پر رمز و راز زبان، تنها در مقطعی خاص از طول تاریخ و صرفاً در میان اندیشمندان اسلامی برانگیخته شده است؟ و ۲- اگر چنین است، چه انگیزه‌ای برای آغاز آن و چه دلیلی برای ادامه نیافتن این مطالعات پس از قرن دهم هجری می‌توان یافت؟

کلید واژه‌ها: زرتشت، پانینی، مکتب میامسا، اندیشمندان اسلامی، زبان‌شناسی نوین.

مقدمه:

مبدا توجه به پدیده زبان را به دو دلیل عمده می‌توان به آغاز شناخت انسان از خود و جهان خارج نسبت داد. نخست آنکه انسان همواره در صدد بوده تا از زبان، همچون ابزاری قوی در جهت نیل به شناخت جهان، کشف راز و رمز آن و جوابگویی به سئوالات فلسفی خود بهره‌گیرد و از این رو، شاخه‌ای از مطالعات سنتی پیرامون معنی با هدفی فلسفی دنبال شده است. دوم آنکه زبان ابزار اصلی انتقال اندیشه و ایجاد ارتباط است و القای هرچه مؤثرتر مقصود و تأثیرگذاری بر مخاطب، انگیزه‌ای بوده است تا مطالعات سنتی زبان به سمت نقش کاربردی آن در ارتباطات فردی و اجتماعی گرویده، شکل نظام‌مند و علمی آن در قالب مطالعات بلاغی، فن خطابه و سخنوری متجلی گردد. از این رو، مروری بر پیشینه مطالعات سنتی پیرامون معنی باید دو بعد فلسفی و زبانی آن را دربرگیرد.

۱- «نکاتی در باره مطالعات متفکرین دوره باستان در باب معنی»

بدیهی است انسان در تمامی طول تاریخ و در سراسر گیتی همواره در صدد شناخت جهان پیرامون خود بوده و چنین شناختی، برپایه نظریه‌های فلسفی رشد و تعالی یافته است. چنانکه در یونان باستان، افلاطون برای دستیابی به پاسخ سئوالات فلسفی خود، به طرح نظریه مثل می‌پردازد. در همان اوان، مکاتب غیرودایی در هند در راستای شناخت هستی، وجود و خلقت، فلسفه شیوه و شاکتی را ارائه می‌کنند

^۱ این مختصر، دریافتی از افکار بزرگ‌مردی است که حق استادی بر گردن شاگرد تمام کرد. استاد دکتر کورش صفوی، دریادلی است که وسعت بی‌کران دانشش را همه می‌شناسند و سخاوت بی‌پایانش را

مردان مکتب. نوشته حاضر جز با بهره‌گیری از کتاب در دست چاپ ایشان شکل نمی‌گرفت. بدیهی است مسئولیت هرگونه خطایی صرفاً به عهده نگارنده این سطور است.

(کریشنان ۱۳۶۷، جلد اول، ص ۳۹۴ - ۳۸۵). در مکاتب ودایی هند مفهوم پیتری شکل‌می‌گیرد و در ایران آن روزگاران، آئین زرتشت به معرفی فروشی یا فروهر^۱ در عالم برترمی‌پردازد. هم‌زمانی این نظام‌های برجسته فلسفی در دوران باستان، خود عجیب می‌نماید و شایسته‌تامل و بازنگری است اما طرح واژه‌هایی از این دست در تفکر یونانی به بار می‌نشیند و شکلی نظام‌مند را در مطالعات معنی‌شناسی به خود می‌گیرد، درحالی‌که در آئین زرتشت و تفکر هند، این دیدگاه در چارچوب فلسفه و دین باقی می‌ماند (کریشنان ۱۳۶۷، جلد دوم، ص ۷ - ۵).

نظریه مثل افلاطون، هرچند با مفهوم فروشی در آئین زرتشت و مفهوم پیتری در وداهای هند شباهت بسیار دارد و پدیده‌ها را تنها تصاویری از نمونه‌های اصلی می‌خواند، اما سمت و سوئی زبانی‌می‌یابد و واژه‌های زبان را دارای معانی معین از پیش پرداخته‌ای می‌داند که طبیعت جاودانی مثال‌ها را منعکس می‌کنند.

در هر سه نظام فلسفی یادشده "کلمه" از تقدسی خاص و مفهومی پیچیده برخوردار است^۲. در آئین زرتشت، اهورامزدا به معنی خدای حکمت یا خدای حکیم است و اسپنتامینو یا روح مقدس، مظهر اراده یا اندیشه اهورامزداست. در کتاب حکمت سلیمان چنین آمده که: "حکمت با کلمه یکی است و آن ذاتی خدایی است که به صورت مستقل از خدا و در جوار او به سر می‌برد. لوگوس یا کلمه همچون عامل فعال خداوند در جهان، در کاراست" (کریشنان، ۱۳۶۷، جلد دوم، ص ۳ و ۴).

در فلسفه شیوه و شاکتی، "شده برهن" به معنای روح یا ذات کلمه است که به صورت خفته در جسم انسان جای دارد. سه اصل آئین شیوه را جوهرالهی (شیوا)، قدرت الهی (شکتی) و ماده (بیندو) تشکیل می‌دهند که از این میان، دو رکن اولیه این تثلیث مقدس، غیرمادی بوده، هر دو دارای ماهیت آگاهی یا دانش خالصند (کریشنان ۱۳۶۷، جلد اول، ص ۴ - ۴۳۲).

"لوگوس" در تفکر یونانی و دیدگاه افلاطون نیز تعابیر متفاوتی دارد. در رساله "ته‌آئیوس"، واژه "لوگوس" به جز دلالت بر مفهوم "کلمه" در مفاهیم دیگری چون طبیعت، تصور، استدلال، عبارت، بند، جمله و گزاره نیز تفسیر می‌گردد که مختصات معنایی تمامی آنها را می‌توان در واژه "اندیشه" یافت (Dinneen, 1967).

به این ترتیب، "اسپنتامینو" در تفکر زرتشتی، "لوگوس" در تفکر یونانی و "شکتی" در تفکر غیرودایی هند یکی است و آن، ذاتی خدایی و ابزاری غیرمادی است که دارای ماهیت آگاهی و دانش خالص بوده، به

1. Fravarti

۲- آنچه در ارتباط با مفهوم کلمه در این بخش مطرح شده، برخی از مباحث فلسفی مشترک میان سه تفکر هندی، ایرانی و یونانی در مقاله "خاستگاه نظریه های

زبانی، شرق یا غرب؟" است (ر. ک. خسروی زاده، ۱۳۸۳).

عنوان عاملی فعال در جهان وجود دارد و این همه، در مفهوم آنچه افلاطون، دکارت و چامسکی "منشاء و ماهیت دانش" می‌نامند، متجلی می‌شود (خسروی‌زاده، ۱۳۸۳). در آیین زرتشت، اشیاء گوناگون عالم مادی سایه‌هایی از حقایق آسمانی و همه موجودات زمینی، تصویری از موجودات کاملی‌اند که از زمین و زمینیان بدورند. در این دیدگاه، هر آنچه به قلمرو خیرتعلق دارد دارای حقیقتی کامل و جاویدان است که فروشی یا فروهر خوانده می‌شود. فروشی‌ها مفاهیم مجرد مشخصی‌اند که قدرت خدا را متجلی می‌کنند (کریشنان ۱۳۶۷، جلد دوم، ص ۵). افلاطون نیز بر پایه دیدگاه فلسفی خود، پدیده‌ها را تصویری از نمونه‌های اصلی می‌پندارد. وی معتقدست، برخلاف پدیده‌های مادی که فناپذیرند نمونه‌های اصلی یا مثال‌ها جاویدان‌اند. از نظر افلاطون، مثال، نوعی وجود غیرحسی است و در عالمی برتر از عالم محسوس قرار دارد.

عصر ودایی

عصر ودایی به دوره‌ای اطلاق می‌شود که آریاهای ایرانی و هندی با هم می‌زیسته‌اند و یا در همان‌اوان از یکدیگر جدا شده بودند. این عصر به نام کتاب "ودا" که قدمت آن را هندیان از ۴۵۰۰ تا ۴۰۰۰ سال و محققان اروپایی از ۱۴۰۰ تا ۱۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح تخمین می‌زنند نامیده شده است (مشکور ۱۳۷۸، ص ۴۳۳).

لفظ "ودا"^۱ در زبان سانسکریت به معنی "دانش" است و قدمت سرودهای ودا به حدود ۱۵۰۰ قبل از میلاد مسیح باز می‌گردد. در فاصله میان سال‌های ۸۰۰ تا ۵۰۰ پیش از میلاد، تفسیرهایی بر سرودهای ودایی نوشته شد. بخش‌های نهایی این تفسیرها تحت عنوان "اوپانیشاد"^۲ها، مجموعه‌ای از رساله‌های دینی و فلسفی در عصر ودایی‌اند که "تلاش برهن‌ها برای کشف معنی جهان" تلقی می‌گردند. هرچند، تعداد اوپانیشادهایی که امروز در اختیار ماست به حدود ۲۰۰ می‌رسد ولی براساس اسناد موجود تا قرن دوم پیش از میلاد، تنها ده اوپانیشاد وجود داشته است (مشکور ۱۳۷۸، ص ۶-۴۳۲).

پانینی

در قرن پنجم پیش از میلاد، مجموعه وسیعی از دستورهای جامع برای زبان سانسکریت ویژه سرودهای ودا نگاشته شده که اکثر آنها به دست‌نویسان ناحیه پنجاب و گنداره تعلق داشته‌اند. پانینی^۳، برجسته‌ترین دستور نویس طول تاریخ زبان‌شناسی، حدود سال ۳۵۰ قبل از میلاد، در ناحیه گنداره، از ایالات شرقی ایران دوره هخامنشی و احتمالاً در شهر شالاتور می‌زیسته است. وی در اثر خود به ده دست‌نویس پیش از

^۱ Veda

^۲ Upanishad

^۳ Panini

خود اشاره می‌کند و در این میان، مطالبی را از دستورنویسی به نام "یاسکا"^۱ نقل می‌کند که احتمالاً در حدود سال ۵۰۰ پیش از میلاد می‌زیسته است. این نکته نشان می‌دهد که مطالعه دستور زبان سانسکریت با پانینی آغاز نشده و او از پیشینه مطالعه بر روی این زبان آگاه بوده است (صفوی، زیر چاپ - ک ۲۱). دستور پانینی متشکل از چهار بخش عمده است. اصلی‌ترین بخش آن که اشتادهیایی^۲ [= هشت کتاب] نامیده می‌شود، خود شامل هشت فصل است و فصل دوم و هشتم آن به ویژه به مطالعه معنی زبان می‌پردازد، به طوری که فصل دوم به بررسی اسم‌ها در هم‌نشینی با یکدیگر و حالات نحوی‌شان اختصاص دارد و فصل هشتم به بررسی واژه‌ها در جمله می‌پردازد (صفوی، همان).

روش دستورنویسی پانینی "شابدانوشاسانا" [= نوشته در باب واژه‌ها] نامیده می‌شود و بر این اصل متکی است که تمامی اسامی از افعال اشتقاق می‌یابند. آنچه پانینی در اشتادهیایی مطرح می‌کند از یک سو، موشکافی دقیق وی در ساخت صوری زبان را می‌نمایاند و از سوی دیگر، توجه وی را به مسئله رابطه میان صورت و معنی زبان نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد، آنچه تحت عنوان روش تحلیل نحوی معنایی در دستور حالت^۳ فیلمور مطرح می‌گردد شکل تکامل یافته آرای پانینی در رابطه با تغییر صوری واحدهای واژگانی در حالت‌های مختلف نحوی است که طحوا^۴ آن دو هزار و چهارصدسال پیش از این، در فصل دوم اشتادهیایی ترسیم شده است و پانینی، خود از اصطلاح "کاراکای"^۴ برای نامیدن هر یک از این حالت‌های نحوی معنایی استفاده کرده است (صفوی، همان).

مکتب میاماسا

مکتب میاماسا^۵، از مکاتب فلسفی هندی در حدود قرن‌های سوم و دوم پیش از میلاد است که به دنبال کشف مبانی فلسفی سرودهای ودا بوده است. شناخت امروز ما از مباحث فلسفی این مکتب، محدود به گزارش‌هایی است که بهارت راری^۶ در حدود قرن پنجم میلادی در کتاب "واکیاپادیا"^۷ ارائه کرده است. در این مکتب دو دیدگاه متفاوت درباره معنی جمله وجود دارد. در دیدگاه نخست، معنی جمله، حاصل جمع معنی واژه‌های تشکیل‌دهنده آن جمله در نظر گرفته شده و جمله، واحد تفکر به حساب آمده است. به اعتقاد پیروان این دیدگاه، اندیشه در قالب جمله شکل می‌گیرد و معنی هر جمله، زمانی قابل درک است که معنی واحدهای تشکیل‌دهنده آن جمله به درستی معلوم گردد. اما پیروان دیدگاه دوم بر این اعتقادند که معنی هر واژه از طریق معنی جمله قابل درک است. به بیان دیگر، معنی دو واژه، زمانی از یکدیگر

¹ Yaska

² Astadhyayi

³ Case grammar

⁴ Karaka

⁵ Mimamsa

⁶ Bhartrhari

⁷ Vakyapadiya

متمایز می‌گردند که برحسب رابطه جایگزینی واژه‌ها تمایز میان دو جمله بر مخاطب معلوم شود (صفوی، همان).

آنچه در مکتب میامسا در قرن سوم و دوم پیش از میلاد مطرح می‌شود، نگارنده این سطور را به یاد دیدگاه‌های سوسور و طرح وی در مورد محور هم‌نشینی و محور جانیشینی می‌اندازد. چنین به نظر می‌رسد که فردینان دوسوسور^۱، بنیان‌گذار علم زبان‌شناسی نوین در قرن بیستم، واحد مطالعه معنی را واژه در نظر می‌گیرد و این انتقادی است که از سوی زبان‌شناسان پس از وی، بر دیدگاه سوسور وارد شده است. در حالیکه در مکتب میامسا مباحثات فلسفی در خصوص انتقال معنی از طریق واژه و یا جمله میان پیروان این مکتب مطرح بوده است.

از سوی دیگر، به زعم نگارنده این سطور، آنچه را که امروزه تحت عنوان روابط مفهومی^۲ و معنی‌شناسی ساختاری^۳ مطرح می‌شود، می‌توان مباحث تعمیم یافته و تخصصی‌تری از آرای مکتب میامسا در دوره باستان دانست.

در مکتب میامسا، هر یک از واحدهای زبان، اعم از واج^۴، تکواژ^۵، واژه و جمله دارای دوجنبه بوده است. جنبه صوری و ملموس که dhvani نامیده می‌شد و گوهر اصلی و مجرد که sphota خوانده شده است. به اعتقاد پیروان این مکتب، نمود صوری یک جمله در گرو گذر از سه سطح است. نخست، سطح sphota یا گوهر اصلی و مجرد جمله که در این سطح، تنها جوهر معنایی آن جمله مطرح است. دوم، سطح sphota برای واج‌های آن جمله که صورت انتزاعی و اصلی واج‌ها را تشکیل می‌دهد و سوم سطح dhvani یا سطح ملموس و صوری واج‌های آن جمله. در این سطح سوم، مسئله تفاوت‌های فردی تلفظ یک جمله مطرح می‌گردد (صفوی، همان).

به نظر می‌رسد، آنچه لوئی یلمزلف^۶ در نظریه گلوسماتیک^۷ خود طرح می‌نماید، شباهت بسیاری با دیدگاه‌های مکتب میامسا در این خصوص دارد.

در قرن پنجم میلادی، "بهارت راری" در کتاب "واکیا پادیا" به آرای پانینی استناد می‌کند و معتقد است، همانگونه که معنای واژه از کنار هم قرار گرفتن تک‌تک آواهای تشکیل‌دهنده آن قابل درک نیست، معنی یک جمله نیز مجموعه‌ای از معنای واژه‌های تشکیل‌دهنده آن نیست. به اعتقاد بهارت راری، قایل شدن به اصطلاحاتی چون واژه، ریشه، وند و جز آن، تنها می‌تواند ابزارهایی دستوری به حساب آیند که برای

¹ Ferdinand de Saussure

² semantic relations

³ structural semantics

⁴ phoneme

⁵ morpheme

⁶ Louis Hjelmslev

⁷ glossematic

تحلیل زبان در اختیار دستورنویسان قرار گرفته‌اند. اما معنی زبانی در ماهیت کلی خود تقطیع‌پذیر نیست (صفوی، همان).

یکی از موضوعات مطرح در بررسی‌های معنی شناسی که قدمت آن را به رواقیون نسبت می‌دهند، تفکیک میان ارجاع و مفهوم و جدایی دال و مدلول در زبان است. مدلول در نظر رواقیون هر آن چیزی است که از طریق دانش شنونده درباره زبان و با شنیدن پاره‌های زبانی در ذهن وی پدید آید. این نگرش به عالی‌ترین شکل آن در دیدگاه سوسور تجلی می‌یابد. در زبان اوستایی و نیز سانسکریت این تمایز با حذف یا افزایش دو واکه "e" و "æ" به هجای آغازین واژه‌ها نشان داده می‌شود. چنانکه در واژه‌های اسپنتامینو و اسپنتامینو یا هورمزد و اهورامزدا یا ناده و اناده دیده می‌شود، افزایش واکه آغازین به واژه‌هایی از این دست، مفهومی انتزاعی را به ارجاعی ملموس تبدیل می‌کند. از سوی دیگر، در زبان سانسکریت، تمایز میان واج و آوا با دو واژه "واچیه" و "واچکه" در فلسفه شیوه‌وشاکتی بیان شده است (کریشننان ۱۳۷۶، ص ۴۲۲-۴۴۲).

فرهنگ نگاری

سنت فرهنگ نگاری، تلاش دیگر بشر در شناخت و بررسی معنای واژگان زبان است و شرق در طول تاریخ، سابقه‌ای طولانی در این زمینه دارد.

فرهنگ‌های یک، دو، سه و حتی چهارزبانه میان‌رودانی، واژه‌نامه‌های دوزبانه هیتی اکدی، لووی هیتی و حوری هیتی، واژه‌نامه دوزبانه کاسی بابلی، رساله assussanni از اقوام میتانی، فرهنگ‌های دوزبانه آرامی پهلوی (پهلویگ) و اوستایی پهلوی (فرهنگ اویم)، واژه‌نامه‌های سکایی و واژه‌نامه‌های دوزبانه سغدی مانوی از جمله آثار فرهنگ نگاری در شرق دوره باستان و دوره میانه است. اینگونه فرهنگ‌ها را می‌توان به انواع الفبایی، موضوعی و آمیخته تقسیم کرد. در این فرهنگ‌ها گاه معنای واژه‌ها به صورت معنای دایره‌المعارفی ارائه شده‌اند و گاه برای هر واژه مترادف‌هایی ذکر شده است (بختیاری ۱۳۸۰، ص ۱۷-۲۷).

معانی و بیان

اما بعد دیگر مطالعات معنی شناسی در دوره باستان، کاربرد جملات در معنی ثانوی به دلیل نیل به مقاصد بلاغی و تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب است. این بخش از مطالعه زبان در میان علوم دنیای متمدن قدیم یعنی یونان، مصر، روم، هند و ایران بسیار برجسته می‌نماید و قدمت آن را می‌توان هم‌پایه با قدمت تاریخ تمدن بشر دانست. اخبار و احکام عهد عتیق، مزامیرداود، گفتار زرتشت، کلام‌بودا، مکالمات سقراط و افلاطون و نیز آرای ارسطو همگی مؤید آن است که موضوع خطابه و فن‌سخنوری ریشه‌هایی عمیق در

طول تاریخ دارد. بهره‌گیری از صنعت معانی و بیان و علوم بلاغی در گاناهای زرتشت فراوان به چشم می‌خورد و کاربرد استعاره را نیز می‌توان در این سرودهای مقدس یافت. متأسفانه بسیاری از آثار مکتوب، بر اثر حوادث بسیاری که بر ملل شرقی در طول تاریخ گذشته، از میان رفته‌اند. آنچه از آثار برجای مانده استنباط می‌شود حاکی از آن است که بهره‌گیری از صنایع معانی و بیان و علوم بلاغی در شرق امری ذاتی بوده، به صورت اصول بدیهی و موضوعی^۱ پنداشته شده است، در حالیکه تدوین اصول منسجم آن در کتاب فن خطابه ارسطو رخ می‌نماید. در این رابطه می‌توان به وجود دو فرض قائل شد. یکی آنکه کاربرد صنایع یاد شده در آثار به جای مانده از شرق، مبتنی بر پیشینه‌های نظری بوده که همچون بسیاری از آثار مدون دیگر در طول تاریخ از میان رفته‌اند و دوم آنکه استفاده از صنعت معانی و بیان، علوم بلاغی و صنایع ادبی در شرق باستان، هنری ذاتی بوده و صرفاً جنبه کاربردی داشته است. اما آنچه باید در کانون توجه قرار گیرد این است که مطالعات معنی شناختی زبان در شرق باستان در تمامی شاخه‌های یاد شده از قدمتی طولانی و دقتی بسیار برخوردار است و فرض تأثیرپذیری شرق از مطالعات زبان شناختی غرب، لاقلاً در دوره باستان، چندان منطقی به نظر نمی‌رسد.

تبادل فرهنگی

شرق باستان، به دور از مرزبندی‌های جغرافیایی امروز، سرزمینی یکپارچه بوده، ارتباط فرهنگی و تبادل فکری میان مردم آن به استناد کتیبه‌های باغزکوی، به قرن چهاردهم پیش از میلاد برمی‌گردد که هنوز جدایی میان آریایی‌های هندوایران به وقوع نپیوسته بود. ذکر نام پادشاهانی چون جمشید، فریدون و کاوس در سرودهای ودا و نیز کتاب اوستا دلیل دیگری بر یکپارچگی این سرزمین در دوره باستان است. اما یونانیان به هنگام لشکرکشی کورش به کرانه‌های دریای مدیترانه با فرهنگ مردم شرق آشنا شدند. در قرن چهارم پیش از میلاد، افلاطون در کتاب آلیسیپادس از زرتشت نام می‌برد و به گفته دیوگنس لائرتیوس، ارسطو حکمت مغان زرتشتی را بر حکمت مصریان مقدم می‌خواند. برخی از محققین اروپایی نیز بر این باورند که افکار ایرانی حتی پیش از زمان سقراط به یونان باستان راه یافته و آثار آن در آرای حکیمانی چون فرکودس^۲، فیثاغورس^۳ و هراکلیتوس^۴ بر جای مانده است (مشکور ۱۳۷۸).

به هر جهت، هر چند امروزه بررسی‌های معنی شناختی شرق باستان در بوتۀ فراموشی قرار گرفته، اکثر منابع علمی جهان، تفکر شرق را متأثر از فلسفۀ غرب می‌دانند و رد پای آرای فلسفی یونان باستان را در بررسی‌های علمی شرق می‌جویند، اما به استناد موارد یاد شده فوق، به نظر می‌رسد بسیاری از مبانی پایه در بررسی‌های زبانی، ملهم از تفکر شرقی است.

^۱ axioms(axiomatic principles)

^۲ Pherecydes

^۳ Pythagoras

^۴ Heraclitus

از اواخر قرن چهارم پیش از میلاد تا سال‌های آغازین حکومت ساسانی، انقلاب ادبی مهمی در ایران به وقوع پیوست. غلبه اسکندر مقدونی و استیلای جانشینان سلوکی او باعث شد که تمدن، زبان، ادبیات و فلسفه یونانی به تدریج در ایران نفوذ کند و رواج یابد (مشکور ۱۳۷۸، ص ۲۳۵). به نظر می‌رسد، در این دوران بود که خمیر مایه تفکر شرق در دیدگاه‌های فلسفی غرب گم شد.

اواخر حکومت ساسانیان در ایران با آغاز دوره اسلام مقارن است. در این دوران، مطالعات نظری پیرامون زبان، سمت و سوئی دیگر یافت. بررسی کتاب آسمانی قرآن و صنایع و معانی مترتب بر آن، انگیزه‌ای قوی برای مطالعات معنی‌شناختی زبان به وجود آورد که در طول هشت قرن، درخشش شکوهمند اندیشمندان اسلامی را در بررسی‌های نظام‌مند معنی‌شناسی زبان در برداشت (بواس و دیگران ۱۳۷۶). بخش بعدی این نوشتار به بررسی مطالعات نظری اندیشمندان اسلامی طی قرون دوم تا دهم هجری می‌پردازد.

۲- "نگاهی بر مطالعات سنتی اندیشمندان اسلامی در باره معنی"

بررسی‌های سنتی اندیشمندان اسلامی پیرامون معنی در قالب علوم بلاغی، مطالعات نقد ادبی، منطق در حوزه دلالت لفظ بر معنی و منطق گزاره‌ای، نقش معنی‌رسان آواها در بررسی‌های آواشناختی و فقه‌اللغه در مفهوم عام آن صورت گرفته است. علوم بلاغی، خود شامل علم معانی، علم بیان و بدیع است. معانی و بیان از فنون قدیم ادبی است که چنانکه ذکر شد تاریخچه‌ای کهن دارد و از منظر تاریخ، منشاء مطالعات مدون آن به یونان باستان برمی‌گردد (بواس و دیگران ۱۳۷۶).

سیبویه، ابن فارس، ابن جنی، ابونصر فارابی، ابن سینا، ابوهلال عسگری، عبدالقاهر جرجانی، زمخشری، رازی، سکاکی، خواجه‌نصیرالدین طوسی، تفتازانی و سیوطی و نیز جاحظ و ابن‌قتیبه از جمله اندیشمندان جهان اسلام‌اند که در زمینه معنی‌شناسی زبان، مطالعات نظام‌مند و ارزنده‌ای ارائه کرده‌اند. بسیاری از نظرات این اندیشمندان، در دوره‌های بعد در رشد و تعالی دانش زبان مؤثر افتاده‌است (خسروی‌زاده ۱۳۷۸) و (افراشی ۱۳۷۸).

سیبویه

اولین رساله دستوری در جهان اسلام، اثری است از سیبویه به نام الکتاب. هر چند سیبویه را اصولاً از نحویون صورت‌نگرا می‌دانند اما حوزه بررسی‌های وی در قالب زبان از چنان وسعتی برخوردار است که تمامی شاخه‌های زبان‌شناسی را از آواشناسی، صرف، نحو و معنی‌شناسی در برمی‌گیرد. از سوی دیگر، وی علمی را بنیان نهاد که فقه‌اللغه نامیده شد و در معنای عام آن، شامل مطالعه پیدایش زبان، آمیزش زبان‌های گوناگون با یکدیگر، پیدایش زبان فصیح و گونه‌های زبانی، آواشناسی، دلالت الفاظ، ویژگی‌های تاریخی تطبیقی واژه‌ها، روابط دستوری میان واژه‌ها در جمله و نیز سبک‌شناسی بود. مسلماً بخش اعظم اثر سیبویه به بررسی صرف، نحو و آواشناسی زبان عربی اختصاص دارد اما وی در این رساله به بررسی معنی در دو سطح واژگان و نحو نیز می‌پردازد.

وی در سطح واژگان به رابطه میان آوا و معنی اشاره می‌کند و به اشتراک معنایی و اشتراک لفظی بین واژگان زبان معتقد است. آنچه وی تحت عنوان اشتراک معنایی مطرح می‌سازد، وجود صورت‌های آوایی متفاوت با معانی یکسان [یعنی مترادف یا هم‌معنایی] را نشان می‌دهد و اشتراک لفظی، از دیدگاه سیبویه، همان چیزی است که در نظریه‌های معنی‌شناسی، تحت عنوان هم آوا هم‌نویسه‌گی مطرح شده‌اند. سیبویه در سطح بررسی واحدهای بزرگتر از واژه، به چگونگی انتقال معنی در حوزه نحومی پردازد. دیدگاه وی در این ارتباط، به طرز چشمگیری با دیدگاه چامسکی در مورد جملات خوش‌ساخت و بد ساخت دستوری و نیز جملات غیردستوری معنی‌دار و دستوری بی‌معنی مطابقت دارد. وی در باب ششم کتاب خود تصریح می‌کند که صحت و سقم کلام، تأثیری در تعیین معنی‌داری یابی معنایی آن ندارد و کلام می‌تواند بی‌آنکه خوش ساخت باشد، القای معنی کند.

ابن فارس

نخستین کتاب در زمینه فقه‌اللغه به مفهوم عام آن، تألیف ابو‌حسین احمد بن فارس بن زکریا (متوفی ۳۹۵ ه. ق) است و "الصاحبی فی فقه‌اللغه و سنن العرب فی کلامها" نام دارد. ابن فارس در این کتاب علاوه بر طرح مسائلی در خصوص پیدایش زبان، ویژگی‌های زبان عربی، گونه‌های جغرافیایی زبان عربی و قیاس و اشتقاق، به بررسی هم‌معنایی و چند معنایی واژه‌ها و ریشه‌شناسی برخی از نام‌های عربی می‌پردازد. وی پیشوای معتقدان به پدیده واژامیزی (نحت) نیز محسوب می‌شود (عبدالطوب ۱۳۶۷).

جاحظ و ابن قتیبه

در زمینه نقد ادبی، دو چهره برجسته در جهان اسلام وجود دارد: جاحظ (۲۵۴ ه. ق) و ابن قتیبه (۲۷۶ ه. ق). جاحظ در کتاب "بیان والتبیین" خود به بحث و بررسی رابطه میان لفظ و معنی پرداخته‌است. بسیاری از تحقیقات اخیر در این زمینه از این اثر تأثیر پذیرفته‌اند. به نظر می‌رسد، جاحظ اولین کسی است که از واژه نظم در رابطه با کتاب آسمانی قرآن استفاده کرده است.

در ارتباط با ابن قتیبه باید گفت که وی در جهت بحث پیرامون نقد ادبی به مثابه یک زمینه خودمدار تحقیقی، گام تازه‌ای برداشته است. وی شالوده موضوعی را بنا می‌نهد که به معانی مترتب بر نیت و اراده شاعر از یک سو و انتظار مخاطبان از سوی دیگر مربوط می‌شود و ابعاد روان‌شناختی رادر این ارتباط مطرح می‌سازد.

ثعلب (۲۹۱ ه. ق) نیز در اثر مشهور خود "قواعد و شعر"، نظام طبقه‌بندی جامعی را برای متون ادبی ارائه می‌کند.

در زمینه علم معانی و بیان، پژوهش‌های ادبی مسلمانان به نخستین سال‌های قرن سوم هجری قمری برمی‌گردد. اندیشمندی چون الفراء، المثنی، ابن قتیبه، المبرد، ابن معتر، قدامه بن جعفر، الرمانی، شریف رضی و عبدالقاهر جرجانی به بررسی کتاب آسمانی قرآن و معانی مترتب بر آن پرداخته‌اند. به نظر

می‌رسد، سیبویه پیشاهنگ و زمینه‌ساز فکری نویسندگان یادشده در ارتباط با مبحث معانی و بیان بوده است.

ابن جنی

ابوالفتح عثمان بن جنی (متوفی ۳۹۲ ه. ق) در کتاب "الخصایص" به مباحثی چون هم معنایی، هم‌آوایی، هم‌نویسی، هم‌نامی و اشتقاق می‌پردازد. وی به رابطه میان لفظ و معنی و ارتباط صورت و مشخصه‌های آواشناختی واژه‌ها با معانی آنها اشاره می‌کند و معتقد است، هر واژه از دو جزء تشکیل شده است: ماده یا واج‌های تشکیل‌دهنده آن. هیئت یا وزن موسیقایی آن.

به اعتقاد ابن جنی، در تمامی واژه‌هایی که بر وزن نوسان، غلیان، ضربان و جریان ساخته شده‌اند، نوعی اضطراب و تحرک روانی مشهود است. از سوی دیگر، وی به چند معنایی واژه‌ها اشاره می‌کند و معتقد است، در واژه‌هایی چون "مسک" به معنی مشک و "مسک" به معنای پوست، علاوه بر شباهت آوایی، نزدیکی معنایی نیز وجود دارد و هر دو دارای مشخصه گیرایی و گیرندگی (قبض)‌اند.

فارابی

ابونصر فارابی (۳۳۹ ه. ق) از چهره‌های بسیار مشهور جهان اسلام و ملقب به معلم ثانی است. وی هنگام توصیف علم زبان در کتاب "احصاء العلوم" با رویکردی منطقی به تقسیم‌بندی واژگان و دلالت آنها می‌پردازد.

ابوعلی سینا

ابن سینا (۳۷۰ ه. ق) در کتاب‌های "دانشنامه علایی" و "اشارات و تنبیهات" به مبحث دلالت لفظ بر معنی می‌پردازد. وی بلاغت را به انواع معانی، بیان و بدیع تقسیم می‌کند و شرایط خطاب را به لحاظ رعایت ایجاز و اختصار، مورد بحث قرار می‌دهد. از ویژگی‌های خاص ابن سینا واژه‌گزینی اوست که گاه بر پایه بسط معنایی واژه‌های از پیش موجود، همچون بهره‌گیری از واژه‌های "چندی" و "چونی" برای بیان کمیت و کیفیت، گاه با استفاده از فرایند ترکیب و اشتقاق در زبان فارسی، همچون ابداع واژه‌هایی چون "بخواست" در مفهوم ارادی و "ایستاده به خود" در مفهوم قائم به ذات و گاه براساس فرایند آمیزش قرضی و ترکیب واژه‌های فارسی و عربی، همچون "حدمهین" و "حدکھین" در مفهوم حداکبر و حداصغر، به ساخت واژه‌های موردنظر خود می‌پردازد.

ابن سینا در تقسیم الفاظ به کلی و جزئی با ارسطو هم رأی است. وی الفاظ را به یک طبقه کلی همچون انسان یا حیوان که در برگیرنده تمامی انسان‌ها و حیوانات، بدون در نظر گرفتن ویژگی‌های فردی آنهاست و یک طبقه جزئی تقسیم می‌کند و معتقد است، هر لفظ کلی می‌تواند در معنایی ویژه نیز به کار رود^۱.

ابوهلال عسگری

ابوهلال عسگری (۳۹۵ ه. ق) با پرداختن به مسائل بلاغی در کتاب "الصناعتین"، صنعت سخن گفتن، حسن اقتباس، حسن بیان، حسن سبک، ایجاز و اطناب، سجع، تشبیه و تمایز میان بلاغت و فصاحت را شرح داده است. از سوی دیگر، وی در کتاب "فروق اللغویه" به مسئله ترادف پرداخته، معتقد است، در زبان، هم معنایی کامل وجود ندارد و در چنین حالتی، یکی از دو واژه زاید است. وی نه تنها ترادف، بلکه اشتراک لفظی در زبان عربی را نیز مردود می‌داند. به اعتقاد او، همانگونه که یک لفظ نمی‌تواند بیانگر دو معنی باشد، دو لفظ نیز نمی‌توانند بر یک معنی دلالت کنند، زیرا این امر باعث گسترش بی‌رویه و بی‌ثمر در زبان خواهد شد (عبدالطوب ۱۳۷۶).

جرجانی

عبدالقاهر جرجانی (۴۷۴ ه. ق) ادیبی توانمند و از بنیان‌گذاران علم معانی و بیان است. در سیرتاریخی شکل‌گیری علوم معانی و بیان، گرچه مبانی پیش از ابن‌المعز و عبدالقاهر نهاده شده است، ولی این دو را مؤسس معانی و بیان به شمار می‌آورند. به گفته صفوی، آنچه در میان معنی‌شناسان برای معرفی استعاره تاکنون متداول بوده است، چیزی بیش از گفته عبدالقاهر جرجانی نیست و دقیقاً همان نکته‌ای است که یاکوبسن نیز برای معرفی چگونگی عملکرد استعاره به دست می‌دهد. یعنی انتخاب‌نشانه‌ای به جای نشانه‌ای دیگر از روی محور جانشینی و بر حسب تشابه (صفوی ۱۳۷۹).

جرجانی کاربرد استعاره را تنها مختص شعر نمی‌داند. وی برخلاف ارسطو، اصل را بر تشبیه می‌گذارد و معتقد است، برخی از تشبیهات می‌توانند به صورت استعاره درآیند و برخی دیگر از این ویژگی برخوردار نیستند. عبدالقاهر شعر را نوعی تلاش شخصی در بیان تعبیر ذهنی می‌خواند. به اعتقاد وی، مفهومی که شاعر در شعرش ارائه می‌کند با مفهومی که نحویون از پندار ذهنی خالق اثر، با عبارات متداول ارائه می‌دهند متفاوت است. وی معتقد است، آنچه به شعر حالتی رمزگونه می‌دهد چگونگی ترکیبات شعری است و گویی تلاش شخصی شاعر، معانی مختلفی را در شعر می‌آفریند که با معانی موجود در نثر، متفاوت

^۱ ابوالقاسم سهیلی در مقاله‌ای تحت عنوان "اشاره‌ای به نظریه‌های زبان‌شناختی ابوعلی سینا" نظرات ابن سینا را با نظریه معنی‌شناسی تعبیری کتز و فودور در طرح اولیه دستور گشتاری مقایسه می‌کند و شباهت این دودیدگاه به یکدیگر را مورد بررسی قرار می‌دهد.

است. عبدالقاهر همواره معنی را بر صورت نحوی زبان ارجح دانسته و چگونگی ترکیب الفاظ را مایه تقویت معنی به شمارمی آورد. وی بر این باور است که سیبویه به رازتقدم معنی بر نحو واقف بوده است.

زمخشری

پس از جرجانی، زمخشری (۵۳۹ ه. ق) بزرگترین عالمی است که در زمینه معانی و بررسی متون، تحقیق کرده است. تفسیر وی از قرآن کریم با عنوان "الکشاف" یکی از مهم ترین دستاوردهای معنوی در تحقیقات اسلامی است. وی در فرهنگ لغات خود به نام "اساس البلاغه" در هر مدخل، میان کاربرد خاص و کاربرد مجازی واژه تمایز قائل شده است.

شمس الدین محمد بن قیس رازی، ادیب و زبان شناس اوائل قرن هفتم هجری است. شهرت این دانشمند برجسته اسلام در بررسی هایی است که وی در زمینه عروض و قافیه و نیز علم بدیع انجام داده است.

سکاکی

سراج الدین ابوبکر یوسف سکاکی، در قرن هفتم هجری، نوعی دایره المعارف به نام "مفتاح العلوم" تدوین کرد و در آن به جنبه های مختلف علم زبان شناسی، همچون آواشناسی، واژه شناسی، دستور، بلاغت، عروض و استدلال منطقی پرداخت. این اثر، یکی از با ارزش ترین آثار موجود در زمینه بلاغت ادبی است. سکاکی به تبعیت از زمخشری، بلاغت را به دو زمینه تحقیقی مکمل تقسیم می کند و طبقه بندی دقیقی از آن ارائه می دهد. از دیدگاه وی، علم معانی به بررسی ویژگی های ساختاری پاره گفتارها در کلام و ارزشیابی آنها اختصاص می یابد و هدف از این بررسی، پرهیز از خطاها بر اساس موقعیت ها و نیازهای ارتباطی است. در این حیطه، بسیاری از مسائل مربوط به معنی شناسی دستوری و کاربردشناسی مورد بحث و بررسی قرار می گیرند.

از سوی دیگر، علم بیان، نظامی است توصیفی که به چگونگی بیان یک معنی خاص به شیوه های مختلف و درجات وضوح متفاوت می پردازد.

اما سکاکی نظام سومی را به این دو زمینه تحقیقی می افزاید که علم بدیع خوانده می شود. نقش این نظام، بررسی شیوه ها و تکنیک هایی است که توسط آنها پردازش متن، با بهره گیری از ابزارهای معنایی یا ابزارهای صوری و ساختاری صورت می گیرد. وی به استعاره، مجاز، کنایه، دلالت لفظ بر معنی، التزام و تضمن، محکمت و متشابهات و تأویل و تفسیر جملات نیز پرداخته است.

سکاکی در کتاب مفتاح العلوم، مبحثی را به استدلال اختصاص داده و برای نخستین بار، منطق را به حوزه علوم بلاغی وارد کرده است.

خواجه نصیرالدین طوسی

ابوجعفر نصیرالدین محمدطوسی، در کتاب اساس الاقتباس، به اصول لفظی مباحث منطقی می‌پردازد. از سوی دیگر، وی مفاهیم اشتراک و ترادف را مختص اسم نمی‌داند و آنها را به مقوله فعل، حرف و ترکیبات نیز تعمیم می‌دهد.

خواجه نصیر دلالت لفظ بر معنی را به سه گونه متفاوت طبقه‌بندی می‌کند:

دلالت یک لفظ بر یک معنی

دلالت یک لفظ بر چند معنی

دلالت چند لفظ بر یک معنی

سپس به روابط واژگانی و معنایی ترادف، تباین، تجانس و الفاظ مشترکه می‌پردازد. در توصیف الفاظ مشترکه، حضور واژه "چشمه" در چشمه آب و چشمه آفتاب را نمونه می‌آورد و آنگاه الفاظ مشترکه را به متشابه و متفقه تقسیم می‌کند. لفظ متفقه لفظی است که برای یک معنی وضع می‌گردد اما به دلیل مشابهت، برای دلالت بر معانی دیگر نیز به کار می‌رود. اما کاربرد لفظ متشابه می‌تواند به دلیل معنایی یا غیرمعنایی باشد. مشابهت می‌تواند تام یا غیر تام باشد و گاه، این کاربرد به دلیل اشتراک در مشخصه‌ای خاص روی می‌دهد. برای مثال، واژه "سر" در سر حیوان و سرشمشیر مشابهت لفظ به شمار می‌آید، اما دلالت لفظ لبنی بر ماست و پنیر، به دلیل اشتراک این دو ماده در مشخصه‌ای است.

خواجه نصیرالدین طوسی به بررسی انواع تقابل‌های معنایی می‌پردازد و آن را در جفت واژه‌هایی چون زن/مرد و زن/شوهر به بحث می‌گذارد. وی برخی از الفاظ متشابه را دارای جفت تقابلی می‌داند و برخی دیگر را فاقد جفت متقابل می‌خواند. به طور مثال، واژه "طاق" به معنای فرد را در تقابل با واژه "جفت" قرار می‌دهد، درحالی‌که واژه متشابه "طاق" به معنی سقف را فاقد جفت تقابلی می‌داند. وی از سوی دیگر، به وجود تقابل‌هایی قائل است که وقوعشان در هم‌نشینی واژه‌ها قابل پیش‌بینی است. برای نمونه، وی به تقابل میان "آواز تیز" و "چاقوی تیز" اشاره می‌کند.

تفتازانی

کتاب "المطول" تفتازانی معروف‌ترین کتاب در باب معانی و بیان و بدیع عربی است. تفتازانی در بسیاری از مسائل بلاغی ابداع‌گر به شمار می‌آید و نظری مستقل ارائه می‌دهد. وی در کتاب المطول به تحقیقی فراگیر در زمینه فنون بلاغت دست‌زده و به مباحثی چون معنای دستوری شامل مسند و مسندالیه، اسناد خبری، تعاریف ضمیر، موصول، اشاره، اضافه، اوصاف، عطف، تقید فعل به مفعول مطلق، متعلقات فعل و جمله و انواع آن در مبحث علم المعانی پرداخته است. سپس در بخش دیگری به معانی حقیقی و مجازی، استعاره، کنایه، شرایط حسن استعارات و اطلاق مجاز در ارتباط با علم بیان می‌پردازد. آنگاه، در آخرین بخش کتاب خود، به بررسی معنی از طریق مطابقه دست می‌زند.

سیوطی

سیوطی (۹۱۱ ه. ق) دست‌نویس برجسته قرن دهم هجری است که به لحاظ بررسی معنی‌شناسی تاریخی شهرت دارد. وی به مطالعه واژه‌های مترادف، متضاد و معرف در طول زمان می‌پردازد و درباره اشتراک لفظی بر این اعتقاد است که لفظ مشترک، لفظی است که در نظر اهل زبان بر دو یا بیش از دو معنی مختلف به‌طور یکسان و برابر دلالت می‌کند.

وی به نقل از ابن درستویه در باره اشتراک لفظی می‌نویسد، اگر وضع یک لفظ برای دو معنی جایز باشد، ابهام و پیچیدگی در زبان افزایش می‌یابد و نمونه‌های نادری که از این الفاظ یافت می‌شوند یا از دوزبان مختلف وارد شده‌اند و یا به سبب حذف و اختصار در زبان، به هم شبیه شده‌اند و چون دلیل حذف یا اختصار بر اهل زبان فعلی روشن نیست، تشخیص معانی آنها مشکل‌آفرین می‌شود.

کتاب "المزهر فی علوم اللغه و انواعها"ی سیوطی آکنده از پژوهشهای گوناگون زبانی است. در این کتاب دوجلدی، مباحثی چون بحث در پیدایش زبانها، زبان‌های ساختگی، فصیح، غریب، مستعمل و مهممل، توافق زبانها، تداخل زبانها، اشتقاق، ترادف، اشتراک، تضاد، ابدال، قلب و نحت (واژ آمیزی) مطرح شده‌اند. در یک نگاه کلی می‌توان گفت، پژوهش‌های نظام‌مند ادبی، از نیمه‌های قرن دوم هجری در بین مسلمانان آغاز شد.

اصطلاحات معانی و بیان و ارائه مفاهیم علمی آنها از اوائل قرن سوم هجری، به بررسی‌های زبانی مسلمانان راه یافت. بحث پیرامون مسئله صدق و کذب خبر و تأثیر اعتقاد گوینده در شرط صدق، به‌وسیله جاحظ بنیان نهاده شد.

سیویه نخستین بار به مسئله دلالت لفظ بر معنی پرداخت و به ارائه نظراتی در ارتباط با مفاهیم اشتراک معنایی، ترادف، صدق و کذب کلام و ارتباط میان دستور و انتقال معنی دست زد. ثعلب تفاوت بار معنایی در واژه‌های مترادف را در کانون توجه قرار داد و ابن جنی رابطه میان آوا و القای معانی متفاوت را مطرح کرد. بحث پیرامون دلالت لفظ بر معنی در آثار فارابی و ابن‌سینا شکلی نظام‌مند گرفت. المعتمز به طبقه‌بندی برخی اصطلاحات در حوزه بلاغت پرداخت و جرجانی ابهامات و پیچیدگی‌های معنی در نشر و شعر را موردنظر قرار داد. زمخشری کاربرد خاص واژه‌ها را از کاربرد استعاری آن تفکیک کرد و سکاکی مهم‌ترین اثر در زمینه بلاغت در زبان عربی را تألیف کرد. خواجه نصیرالدین طوسی به بررسی علمی انواع دلالت پرداخت و تقابل‌های معنایی را با ذکر جزئیاتی ارزشمند مطرح نمود. تفتازانی به تحقیقی جامع در علوم بلاغت دست زد و معانی دستوری، معانی حقیقی و مجازی، استعاره، کنایه، شرایط حسن استعارات و بررسی معنی از طریق مطابقه را مورد بررسی قرار داد و در نهایت، سیوطی به معنی‌شناسی تاریخی و شناخت ریشه واژه‌های عربی پرداخت.

۳- "چند نکته درباره مطالعات معنی‌شناختی از قرن دهم هجری تا آغاز دوره زبان‌شناسی نوین"

دستاوردهای مسلمانان در بررسی‌های زبان‌شناختی طی قرون دوم تا دهم هجری قمری، از جایگاه‌رفیعی برخوردار است. اطلاعاتی که از سوی مسلمانان به زبان‌شناسی انتقال یافت در اواخر دوره قرون وسطی از طریق اسپانیای و با مطالعه زبان عربی و به تبع آن، زبان عبری به اروپا راه پیدا کرد و تأثیر بسزایی در مطالعات زبان‌شناختی غرب بر جای گذاشت (صفوی، زیر چاپ). اما پس از قرن دهم هجری، عصر درخشان مطالعات زبانی در مشرق زمین و در میان اندیشمندان اسلامی رو به افول گذاشت.

در این دوران، پرسش‌های فلسفی پیرامون معنی، تغییر ماهیتی اساسی داده، جای خود را به کنکاش‌هایی در مورد اصول فقه و تشیع داد. چنین تغییر ماهیتی، خود نشأت گرفته از آن بود که بسیاری از محققین علوم زبانی، به دلیل شرایط سیاسی حاکم، به هند مهاجرت کردند و تأثیر فرهنگ و تفکر هند بر مهاجران ایرانی‌الاصل و مسلمان، باعث شد که شعر و شاعری در کانون توجه قرار گیرد و مطالعات زبانی، سمت و سوی صرفاً ادبی به خود گیرد.

از سوی دیگر، متفکرین و اندیشمندان این دوران، برای بیان اندیشه خود به بهره‌گیری از صنایع تشبیه و استعاره و ایهام و کنایه روی آوردند. بدین ترتیب، کاربرد معنی زبانی و استفاده از ابزارهای معنایی در زبان، جایگزین نظریه‌پردازی و مطالعات نظری شد. عمده‌ترین فعالیت‌های معنی‌شناختی در هند این دوران را می‌توان در دو شاخه فرهنگ‌نویسی و مطالعات ادبی دنبال کرد.

فرهنگ آندراج، فرهنگ رشیدی و برهان قاطع نمونه‌هایی از این فرهنگ‌های مدون‌اند. اما در قالب مطالعات ادبی در هند، خاندان قاضی بدرالدوله سهم بسزایی دارد. کتاب تحفه‌الحقیرت تألیف قاضی رضی‌الدین مرتضوی (۱۰۴۳ ه. ق)، نمونه‌ای از آثار مکتوب این خاندان است که مباحث صنایع و بدایع، اصناف سخن، حکایات و لطایف و ظرایف را دربرمی‌گیرد.

پایان سخن :

در این مختصر، سعی بر آن بود تا برخی از مبانی پایه در بررسی‌های زبان‌شناسی نوین بادیگاه‌های فلسفی مذهبی شرق باستان تاکنون، مقایسه گردد. حاصل این تلاش در سه برهه زمانی طبقه‌بندی شد و در هر برهه، گوشه‌ای از سهم شرق در مطالعات نوین زبانی مطرح گردید.

از این‌رو، در بخش نخست، چند اصل مشترک در نظام‌های برجسته فلسفی دوران باستان موردبازنگری قرار گرفت. در این میان به مواردی استناد شد که نشان می‌دهند مطالعات معنی‌شناختی در شرق باستان از قدمتی طولانی و دقتی بسیار برخوردار است. در بخش دوم، مروری گذرا بر بررسی‌های سنتی اندیشمندان اسلامی پیرامون معنی زبانی صورت گرفت و برخی از دستاوردهای مسلمانان در بررسی‌های

زبان شناختی معرفی گردید. در بخش سوم این نوشتار، تغییر نگرش محققان ایرانی به معنی زبانی در هزاره دوم هجری قمری مطرح شد. به نظر می‌رسد، چنین رویکردی در نتیجه تغییر ماهیت سئوالات فلسفی در این دوران باشد.

منابع :

- ۱- ارشاد، فرهنگ (۱۳۷۹) مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم، تهران.
- ۲- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۷۴) "اندیشه‌گراینده به اشراق و اندیشه‌گراینده به خرد"، فصلنامه هستی، چاپخانه بهمن، تهران.
- ۳- اسمارت، نینیان و دیگران (۱۳۷۸) سه سنت فلسفی، ترجمه ابوالفضل محمودی، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، تهران.
- ۴- افراشی، آریتا (۱۳۷۸) "نگاهی به پیشینه مطالعات سنتی اندیشمندان اسلامی در باره معنی"، چاپ نشده.
- ۵- بختیاری، آرمان (۱۳۸۰) "فرهنگ نگاری در ایران باستان"، مجله نامه ایران باستان، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، تهران.
- ۶- بواس. جی. بی‌گی‌یام و ج. ا. کولوگیلی (۱۳۷۶) سیر زبان‌شناسی در جهان اسلام و دیرینه‌زبان‌شناسی عربی، ترجمه سیدعلی میرعمادی، انتشارات رهنما، چاپ اول، تهران.
- ۷- تفضلی، احمد (۱۳۷۵) تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، انتشارات سخن، چاپ اول، تهران.
- ۸- جعفری، علی‌اکبر (۱۳۵۹) ستوت یسن، گات‌های آشوزرتشت و سرودهای وابسته به آن، انتشارات فروهر، چاپ اول، تهران.
- ۹- حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۷۲)، تاریخ علوم و فلسفه ایرانی، انتشارات کومش، چاپ اول، تهران.
- ۱۰- خسروی زاده، پروانه (۱۳۷۸) نگاهی گذرا به تاریخچه معنی‌شناسی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، رشته زبان‌شناسی همگانی، تهران.
- ۱۱- خسروی زاده، پروانه (۱۳۸۳) "خاستگاه نظریه‌های زبانی؛ شرق یا غرب؟"، فصلنامه پازند، سال اول، شماره اول، تهران.
- ۱۲- رازی، عبدالله (۱۳۷۱) تاریخ کامل ایران، انتشارات اقبال، چاپ نهم، تهران.
- ۱۳- رضایی، عبدالعظیم (۱۳۶۸) تاریخ ده‌هزارساله ایران، جلد اول، از پیدایش آریاها تا انقراض مادها، انتشارات اقبال، چاپ دوم، تهران.
- ۱۴- روبینز، آر. اچ (۱۳۷۳) تاریخ مختصر زبان‌شناسی، ترجمه علی‌محمد حق‌شناس، انتشارات مادوابسته به نشر مرکز، چاپ دوم، تهران.
- ۱۵- ساسانی، فرهاد (۱۳۷۷) "پژوهش‌ها و نگرش‌های زبانی و زبان‌شناختی ابن‌سینا"، فصلنامه زبان و ادب شماره ۳، سال دوم، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.
- ۱۶- سجادی، سیدجعفر، فرهنگ معارف اسلامی، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، تهران.
- ۱۷- شمس، فرهاد (۱۳۸۴) "نگاهی به پیشینه مطالعات استعاره"، فصلنامه زبان، ادبیات و فلسفه هژوارش، شماره ۱، سال اول، نشر خانه فرهنگ دانشجو، تهران.

نکاتی چند درباره مطالعه معنی در شرق

- ۱۸- صفوی، کورش (۱۳۷۳) از زبان شناسی به ادبیات، جلد اول: نظم، نشر چشمه، چاپ اول، تهران.
- ۱۹- صفوی، کورش (۱۳۷۹) درآمدی بر معنی شناسی، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، چاپ اول، تهران.
- ۲۰- صفوی، کورش (۱۳۸۲) معنی شناسی کاربردی، انتشارات همشهری، چاپ اول، تهران.
- ۲۱- صفوی، کورش (زیر چاپ) آشنایی با تاریخ زبان شناسی، تهران: سعادت.
- ۲۲- طه، پیام (۱۳۷۶) سیبویه و زبان شناسی نوین، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، رشته زبان شناسی همگانی، تهران.
- ۲۳- عبدالتواب، رمضان (۱۳۷۶) مباحثی در فقه اللغه و زبان شناسی عربی، ترجمه حمیدرضا شیخی، معاونت آستان قدس رضوی.
- ۲۴- فارابی، ابونصر. احیاء العلوم، ترجمه حسین خدیوچم، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ دوم، تهران.
- ۲۵- کریشنان، سروپالی رادا و دیگران (۱۳۶۷) تاریخ فلسفه شرق و غرب، جلد اول، ترجمه خسرو جهاننداری، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ اول، تهران.
- ۲۶- کریشنان، سروپالی رادا و دیگران (۱۳۶۷) تاریخ فلسفه شرق و غرب، جلد دوم، ترجمه جواد یوسفیان، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ اول، تهران.
- ۲۷- مشکور، محمدجواد (۱۳۷۸) نامه باستان، به کوشش سعید میرمحمدصادق و نادره جلالی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، تهران.
- ۲۸- مصاحب، غلامحسین (۱۳۴۵) دایره المعارف فارسی، مؤسسه انتشاراتی فرانکلین، تهران.
- ۲۹- معین، محمد (۱۳۷۱) لغت نامه، انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم، تهران.
- ۳۰- نیرنوری، حمید (۱۳۴۵) سهم ایران در تمدن جهان، انتشارات شرکت ملی نفت ایران، چاپ اول، تهران.
31. Dinneen, S. J.F. P(1967) An Introduction to General Linguistics, Georgetown University
32. Mahmooda, Rahat (1993) The Contribution of the House of Qadi Badruddaullah to Persian Literature, Ph. D Thesis, University of Madras